

IX-XTUT TAŻ- ŻEBBUĞ, L-GHASRI, U L-GHARB

Alex Camilleri

Fl-artiklu ta' qabel dan kont ktibt dwar ix-xlokk tal-gżira ta' Malta. Din id-darba xtaqt neħodkom lejn l-estrem l-ieħor tal-Gżejjer Maltin, jiġifieri x-xtut miftuħa li mill-majjistral t'Għawdex iħarsu lejn Sqallija. Bħalma se naraw, huma nħawi b'karattru għalihom, magħġun minn taħlita ta': pożizzjoni ġeografika mwarrba u mikxufa li għadha tinhass sew; pajsagg ħelu tal-kampanja bl-għelieqi mtarrġin bejn il-widien u l-gholjet; u ambjent naturali b'bixra salvaġġa u saħansitra spettakolari, b'sisien għoljin li jaqtgħu ħesrem għal fuq baħar fond u miftuħ beraħ. Ma jistax jonqos li din it-taħlita tnibbet ukoll dettalji storiċi u folkloristiċi, fosthom numru ġmielu ta' leġġendi u drawwiet lokali bħass-sajd mill-gholi bil-purċellat. It-toponomastika ta' dawn l-inħawi hija mera ta' dan kollu, u bħass-soltu se nduruha fid-dettall permezz ta' mawra li f'dal-każ tibda mid-daħla naturali tax-Xwejni, peress li biex ingħid hekk din tifred 'il dawn ix-xtut mill-pajsagg differenti għal kollex li jitfaċċa lejn il-ġrigal t'Għawdex.

Ix-Xwejni

Il-Qala tax-Xwejni jew, kif inhija magħufa l-aktar, **Ix-Xwejni**, tinsab malli tħalli l-bini ikrah u bla karattru li mis-sittinijiet 'il hawn ħakem lil Marsalforn u l-Qbajjar. S'issa ħelsitha bi żbixx mill-kankru tal-bini dejjem jinfirex li maż-żmien bela' wkoll l-għolja pittoreska tal-Qolla s-

Safra (illum imdawra bil-bini ta' bejn Marsalforn u l-Qbajjar) u qorob mhux ffit lejn **Il-Qolla I-Bajda** li tifred ix-Xwejni mill-Qbajjar. Hija daħla ramlija bil-qiegħi tassew baxx, imrekka bejn il-Qolla I-Bajda u **I-Qolla I-Ħamra** li tinsab mat-triq wieqfa li titla' lejn ir-raħal taż-Żebbuġ. L-ismijiet ta' dawn it-tliet għoljet zgħar gejjin mit-tip ta' blat li fihom: Il-Qolla s-Safra għandha l-blatt tar-rina (*Greensand*) li jvarja minn safrani għal samrani, filwaqt li l-Qolla I-Bajda hija ta' lewn griz ċar minħabba s-saffi taflin tal-kwiener u tal-bajjād (*Upper Globigerina Limestone* u *Middle Globigerina Limestone*). Il-blatt tal-Qolla I-Ħamra aktar li kien jixbaħ l-l-ġoġi minn taħbi l-Qolla s-Safra imma aktar skur, iżda llum iġġarraf minħabba li taħtu kelli saff mikxu tat-tafal u llum għadha tidher biss ħotba baxxa tat-tafal b'xi tifrik tar-rina mxerred madwarha. Ix-Xwejni huwa mkennen fuq in-naħha tal-ġrigal minn sikka baxxa u wiesħha li toħroġ 'il barra sewwasew minn taħbi il-Qolla I-Bajda. Din issikka fiha x'tara fil-maltemp bil-mewġ jinbaram u jitkisser magħha, iżda daqstant ieħor taf tqarraq bl-għawwiema meta l-baħar ikun ffit imċaċċaf għax ġieli jinħoloq kurrent qawwi saħansitra fi ffit piedi ilma. Fil-wiċċ tas-sikka, il-baħar għawwar għadd ta' ħofor fondi u x'uħud minnhom anke niffidhom ma' xulxin; hawnhekk tqacċtu wkoll xi blatiet imdaqqsin minn taħbi il-Qolla I-Bajda u waqqħu għal fuq is-sikka. Waħda minnhom hija kemmxjejn 'il bogħod mix-xatt u qisha skoll li jixref mill-baħar baxx; skond it-tagħrif miġbur mill-istudjuż tat-toponomastika Għawdxija Joe Zammit Ciantar, din hija **Il-GeVla tal-Kwakki**. Maqrus bejn il-Qolla I-Bajda u s-sikka ta' taħħtha hemm ukoll **L-Għar ta' Santa Marija**, bokka superficijal fil-ġenb tax-xatt taflu li tispikka minħabba l-pożizzjoni tagħha mal-ponta; fil-bnazzi tista' tilhaqha permezz ta' mixja qasira mix-Xwejni, basta toqghod attent għaż-żi. Mill-qrib jidher ċar li l-ġħar huwa parti minn tnaqqira naturali aktar estensiva (teknikament magħrufa bħala *notch*) li tkompli tidher sa taħbi **It-Torri tal-Qbajjar**. Dan tal-aħħar fil-fatt huwa trunċiera kbira, jew aħjar batterija għall-kanuni, li nbniet fl-1716 fuq **Il-Ponta tat-Torri** li thares lura lejn il-bini tal-Qbajjar u Marsalforn. Sa xi snin ilu kien għadu jidher ukoll xi fdal

ta' trunċiera iżgħar (jew, biex inkun aktar preċiż, "ridott"), li l-Kavallieri kienu bnew fl-istess żmien biex minn wara l-Qolla I-Bajda tgħasses ix-Xwejni.

Max-xaqliba l-oħra tax-Xwejni, pariġġ is-sikka li semmejna, tinsab **Is-Sewda** jew **Is-Swejda**, ponta baxxa mal-baħar bi blat skur. Mill-ġholi, ngħidu aħna int u nieżel miż-Żebbuġ, tidher tixbaħ lill-poppa ta' xini żgħir, u hekk jingħad li tnissel l-issem tal-qala. F'xi mapep ġieli tara l-issem miktub fil-plural ("Xwieni" flok Xwejni), iżda dan mhux għajnej żball fuq ieħor marbut ma' żewġ vizzjji kartografici: il-kitba ta' ismijiet Maltin bl-ortografija barranija ta' xi "lingua franca" bħat-Taljan, Franciż, Latin jew Ingliz; u korrezzjoni ħażina lura għall-Malti. Dettall ieħor kurjuż hu li mkien ma jidher ebda wied iferra' għal gox-Xwejni. Iżda l-wied hemm qiegħed, minkejja li c-ċaqliq tettioniku ta' l-art u l-bdil fil-livell tal-baħar eluf ta' snin ilu kienu għarrqu taħbi l-ilma. Jinsab maqrus bejn is-Swejda u s-sikka tal-Qolla I-Bajda li dari kienu l-ġnub tiegħu (tant li l-bajja nnifisha mhix għajnej ras il-wied) u, wara li jinżel fil-fond, jikser qis u kartabun u jofroq is-sies wieqaf li jinsab taħbi l-aktar xifer imbiegħed tas-sikka. Sewwasew fil-kisra tiegħu ('il barra sew mix-xatt) jinsabu żewġ īnejjiet naturali fuq xulxin li huma popolari ferm ma' l-ġħaddasa li jżuruhom bid-dgħajsa jew inkella permezz ta' għawma twila mis-Swejda.

Il-plajja ta' taħbi iż-Żebbuġ

Mis-Swejda tibda wkoll plajja twila u pjuttost ċatta li tibqa' sejra lejn il-punnett; matulha hemm is-salini qodma **Ta' Rafe** li għadhom jintużaw sal-lum. Il-ġewwa minnhom (jiġifieri jekk titbiegħed mill-baħar), tinbidel kemm l-ġħamlia tal-blatt kif ukoll il-forma ta' l-art. Il-plajja żonqrija tispicċċa biex fuqha jirkeb is-saff tal-franka (*Lower Globigerina Limestone*), li hawnhekk jixref f'għamlia ta' targa wieqfa m'għola fit aktar minn sular. Il-wiċċi ċatt ta' fuq il-franka huwa fil-fatt qoxra riqqa ta' blat skur u ieħes imsejjah "katina" (*Phosphorite Nodule Bed*), b'kotra ta' ċagħaq u fossili magħqudin flimkien. Minn fuqu llum tgħaddi t-triq panoramika li mix-Xwejni

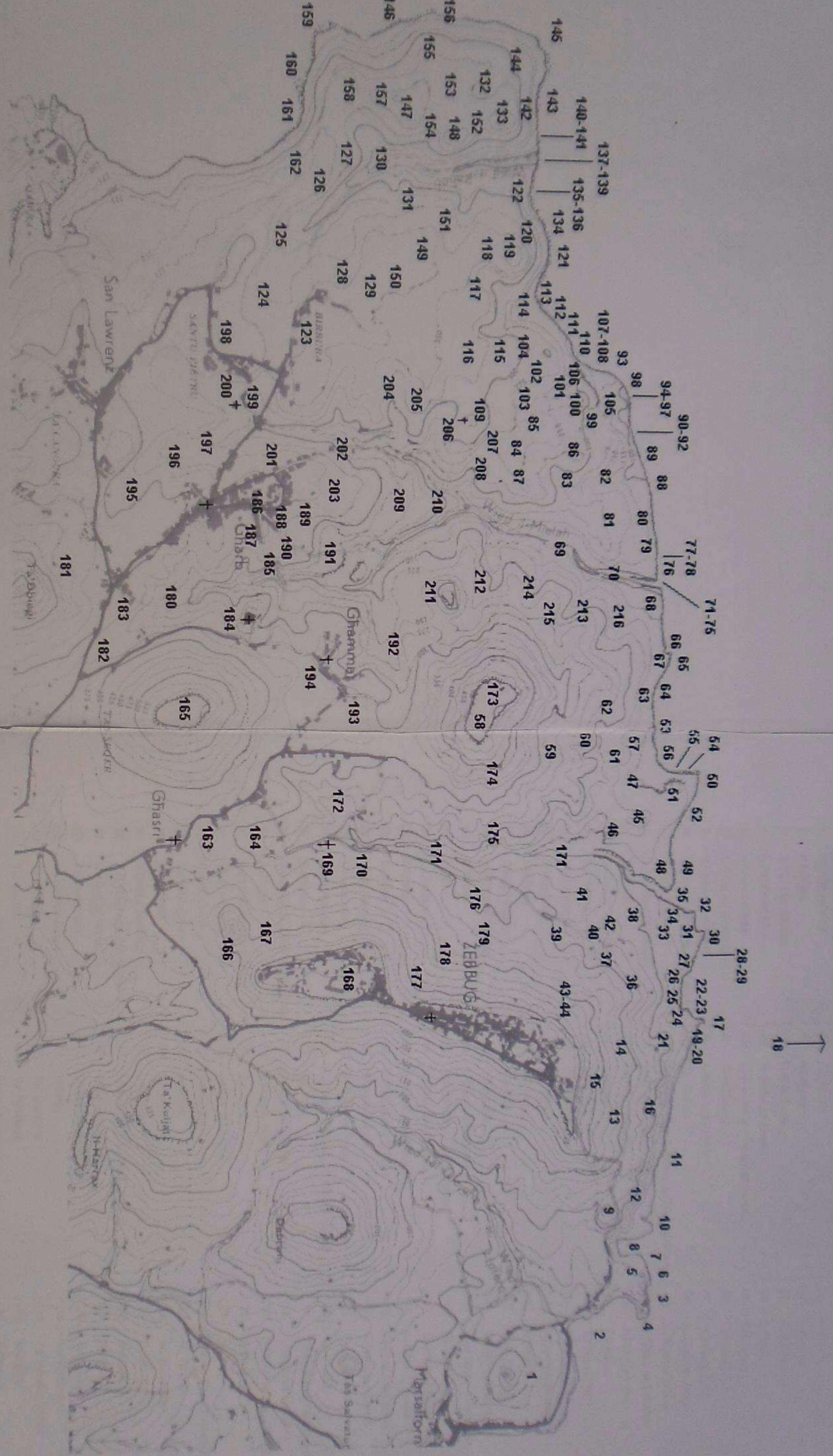
twassal lejn I-Għasri. Imbagħad, sewwasew fuq in-naħha l-oħra tat-triq, titla' tarġa oħra tal-qargħajja (isem ieħor għall-bajjād) u tal-kwiener; dawn iż-żewġ saffi ta' blat artab qishom nofs triq bejn il-franka u t-tafal, u narawhom mifrudin minn xulxin permezz ta' saff ieħor iebes ta' dak it-tip ta' blat imsejjah "katina" li fxi bnadi saħansitra jisporgi 'I barra bħala pizz iraqq li jħares għal fuq it-triq. Hawnhekk, tant jidhru ċari s-saffi kollha li semmejna, li uħud mill-aqwa kotba dwar il-geologija Maltija jużaw propju 'I din il-medda tax-xatt Għawdexi bħala eżempju. Hemm ukoll xi kmamar qodma, jew aħjar għerien artificjali, imħaffrin fil-faċċata tal-qargħajja. Tnejn minnhom huma dokumentati fis-Seklu XVIII mill-Kanonku Gio. Pietro Francesco Agius De Soldanis: wieħed imsejjah *L-Għar ta' San Martin* li skond hu thaffer mill-familja Cardona madwar is-sena 1690 għall-użu tal-pubbliku, u ieħor privat tiegħu stess li thaffer fl-1742 biex jaqdi l-ħtiġijiet tas-salini li kellu hemm. Dwar dan ta' l-ħiġġiġiet tas-salini ta' De Soldanis igħid li ssemma għalihi stess "...una grotta...che porta il mio nome...", u dwar il-mellieħha igħid li kienet tiegħu "...salina dell'autore...". Iżda l-ismijiet eżatti ma joħorġux daqstant ċari u għalhekk f'dal-każ għandi xi dubji dwar l-interpretazzjonijiet preċiżi ("L-Għar ta' De Soldanis" u "Is-Salini ta' De Soldanis") li jidhru fxi kotba. Minn hawn 'il fuq, tibda zurzieqa tat-tafal li tibqa' tiegħiha fil-ġħoli minn go i-artijiet *Tal-Wiżna u Ta' Bembla* sa ma tilhaq l-ġħolja taż-Żebbuġ, sewwasew it-tarf tagħha magħruf bħala *Għajnej Melel* għal waħda min-nixxigħat li tinsab hemm. F'Għajnej Melel, jitfacċa wkoll il-blat tal-qawwi ta' fuq, sabiex b'hekk għandna wieħed mill-ftit postijiet f'Għawdex fejn jidhru s-saffi kollha ewlenin tal-blatt Malti f'post wieħed (l-istess bħall-inħawi ta' Had-Dingli, l-Imtaħleb, il-Baħrija u l-Qammieħ f'Malta). Lura mal-plajja, ta' min ħiġid li wħud mill-ilmijiet li jnixxu fuq it-tafal iċ-ċarċru 'I isfel lejn il-baħar, u jingabru l-aktar f'wied ċkejken ħdejn kisra qawwija fit-triq, appuntu msejjah *Tal-Hass* minħabba l-ħazz li jikber fl-istess ilma.

Jekk inkomplu mal-plajja naslu fuq *Ras ir-Reqqa*, l-aktar tarf avvanzat lejn it-tamuntana fil-Gżejjer Maltin

kollha, qisu saba' rqiq li jipponna lejn Sqallija. U la semmejt 'il Sqallija, ma xtaqtib ninsa ngħid li din tintlemaħ tas-sew minn dil-parti t'Għawdex jekk il-viżibilita' tal-ajru tkun ċara għall-ahħar. Din id-dehra, li turi art mifruxa u baxxa fuq ix-xefaq b'mutanji għoljin fuqha, isibuha bħala *Il-Munġbell*, taħsira ta' isem ieħor li bih l-Isqallin stess ġieli jirreferu għall-vulkan Etna: *Il-Mongibello*. It-triess ta' dan l-isem jeħodna lura fil-medjuvu ta' Sqallija meta anke hemm kienet għadha tinħass l-influenta Semitika, tant li huwa għaqda ta' kelma Taljana jew Latina ("monte" jew "mons") u oħra Għarbija ("ġebel") li t-tnejn għandhom l-istess tifsira. Din it-tawtologija (għax fl-aħħar mill-aħħar, l-isem ma jgħid xejn għajnej "muntanja-muntanja"!) narawha wkoll f'Monte Gibele fuq il-gżira ġara tagħna ta' Pantelleria, fejn it-taħlita ta' l-ħilsien Semitiku ma' dak Taljan tinħass qawwija daqs kemm fil-Gżejjer Maltin, jekk mhux aktar. Fil-istess direzzjoni ta' Sqallija, taħt il-baħar bosta mili lejn it-tramuntana t'Għawdex, hemm *Is-Sikka ta' Kalanġ*, sikka fil-fond u mifruxa fuq xi tliet mili li hija magħrufa sew fost is-sajjieda għall-ħut li tagħmel, inkluż ħut kbir li jaf iħbarat sajda sħiħa jekk il-konċiġiet ma jingabru f'waqtom. Skond il-folklorista Għawdexi Anton Attard, dan l-isem mhux daqstant qadim, għax is-sikka skopriha għall-ewwel darba ġertu Kalanġ Borg "Ta' Genju" (sajjied mit-Triq tal-Ġħajnej qrib ix-Xlendi) għall-ħabta tal-1962.

Nerġgħu lura lejn Ras ir-Reqqa nnifisha. Filwaqt li minn fuq l-art, din ir-ras baxxa taħsibha xi sikka oħra tawwalija, il-blat jaqta' mill-ewwel qrib ix-xatt u malajr jilħaq fond ġmielu. Is-sies sabiħ li hemm taħt wiċċi il-baħar huwa fost l-aktar imkejjen imfitxijin mill-bugħaddasa; għalda qstant kien twaħħal sellum apposta sewwasew fejn il-plajja Ta' Rafel tikser lejn Ras ir-Reqqa, billi hawn tinsab daħla tabiħhaqq ċkejkna (*Il-Hofra*) li toffri xi ftit tal-kenn f'każ ta' mbatt mill-punent jew mill-majjistral. Biswit il-Hofra, hemm ukoll posta oħra tas-sajjieda, imsejjha *Il-Bir* minħabba l-bjar mnejn jittella' l-ilma baħar għas-salini. Għal fuq dawn ix-xtut tittawwal *L-Ġħalja*, qortin żgħir li jisporgi mix-xifer tal-franka li digħi semmejna; mal-ġenb tagħha xi snin ilu xi ħadd fettillu

jnaqqax figura ta' bebbuxu kbir. Jekk tibqa' ddur ma' Ras ir-Reqqa, max-xaqliba li thares lejn il-punent tilmaħ qala wiesgħa u miftuħha li qajla toffri rdoss. Mal-ġenb tagħha ssib *Il-Minfes*, toqba max-xatt (blowhole) mnejn il-baħar jinbežaq bil-qawwa fil-maltemp. Mhux wisq 'il bogħod, iżda f'qiegħ il-baħar, jinsab dagħbiġien kbir vertikali b'żewġ bokok (spiss imsejjah "cumnija" jew "flixfun" minħabba l-ġħamlia tiegħu); għandu d-dħul f'madwar 30 metru fond u l-ħruġ f'xi 60 metru, u jintlaħaq biss mill-bugħaddasa. Imbagħad, wara ħarrieġa ta' blat li jgħidulha *Ix-Xriek*, fil-parti l-ġewwenija nett tal-qala tidher bokka baxxa li bil-kemm tixref 'il fuq minn wiċċi l-ilma u li donnha ħadet isimha (*Għar Hanżira*) mill-ħsejjes tal-mewġ li jissabbat għal go fiha fxi majjistralata. Fil-fatt, din mhix għajnej "mäġġiġ" tnaqqira meta mqabbla ma' l-ġħar ieħor ferm akbar li jinsab mgħaddas eżatt taħħtha, b'għamlia ta' serpentina wiesgħa (l-ewwel jinżel ftit, imbagħad jilwi 'I fuq minn wara Għar Hanżira, sa ma jilħaq sala kbira u mudlama bl-arja maqbuda go fiha). Il-"*Billinghurst cave*" li jissemma fost l-ġħaddasa huwa dan l-istess għar iż-żebbuż barrani vvintat minn xi Inglizi li ma tantx stħaw il-kultura lokali u ippreferew jagħtuh tikketta ġidida li daqqit ilhom aktar għal widnejhom. Aktarx li kemm iċ-ċumnija kif ukoll dan l-ġħar stramb tnaqq Xu mill-ilma ġier meta dawn l-inħawi ma kinux mal-baħar! F'xi mapep, il-qala nnifisha tissemma' bħala *Mwieg il-Baħar*, *Mewġ il-Baħar* jew *Ngħaq il-Baħar*, għalkemm dwar dan l-isem hemm xi ftit tal-konfużjoni għax il-kotra tal-kitbiet li itqajjed magħħom jagħtuk x-tifhem li jirreferi għall-port tal-Qbajjar u mhux għal hawn. Jidher ukoll li l-isem m'għadux magħruf fost is-sajjieda tal-lokal. U forsi wieħed jiistaqsi, mewġ il-baħar mhux max-xtu kollha jħabbat? Għaliex għandu jissemma hekk post wieħed partikolari, hu fejn hu? It-tweġiba nsibuha ftaħsira ta' isem eqdem bħal "Imwiegħ Baħar" jew "Mägil Baħar" (jekk mhux ukoll "Imwiegħ Qbajjar"?). Il-kelma "imwiegen" u singular tagħha "mägin" jindikaw bjar baxxi jew ħwat imħaffrin fil-blatt bħalma wieħed jistenna li jara fl-inħawi ta' madwar is-salini, u għalkemm ilhom li nqedu mil-lingwa mitkellma, għadna niltaqgħu magħħom (normalment miktubin bl-

It-Toponomastika t'Għawdex: Ix-Xtut taż-Żebbuġ, I-Għasri u I-Ġħarb

Werrej ghall-Mapep

1. Il-Qolla s-Safra	46. Ta' Borgu	91. It-Travžin
2. Il-Qbajjar	47. Il-Bajjada	92. Il-Buqrajt
3. Il-Torri tal-Qbajjar	48. Ras il-Qortin	93. Ras il-Hekkha
4. Il-Ponta tat-Torri	49. Is-Sikka tal-Qortin	94. Il-Pulptu
5. Il-Qolla l-Bajda	50. Ras il-Forna / Il-Kap tal-Forna	95. Tar-Rogg
6. L-Ġhar ta' Santa Marija	51. Tal-Qriewes	96. Tar-Rogg Fuq
7. Il-GeVla tal-Kwakki	52. L-Ġhar taz-Zokkor	97. Tar-Rogg Isfel
8. Ix-Xwejni / Il-Qala tax-Xwejni	53. Ta' Cirkisa	98. L-Ġhar tar-Rogg
9. Il-Qolla l-Flamra	54. Il-Forna/ Ġħar il-Forna/ L-Ġhar tal-Forna	99. Il-Wied ta' Milied
10. Is-Sewda / Is-Swejda	55. L-Ġhar il-Ġħoli	100. Il-Ħotba ta' Milied
11. Ta' Rafel	56. L-Ġhar tal-Miġra	101. Il-Wied tas-Suf
12. L-Ġhar ta' San Martin	57. Il-Miġra	102. Ta' Milied
13. Tal-Wiżna	58. Tal-Ġurdan	103. Ta' San Dimitri
14. Ta' Bembla	59. Tas-Sfunnarija	104. Taċ-Ċawla
15. Ghajnej Melel	60. Tal-Ħamri	105. Il-GeVla s-Sewda
16. Tal-ħass	61. Tal-ħafi	106. Il-Bajjada
17. Ras ir-Reqqa	62. Tal-ħawt	107. Halq Hamiem
18. Is-Sikka ta' Kalanġ	63. Il-Kappara	108. L-Ġhar tal-ħamiem
19. Il-Hofra	64. L-Ġhar tal-Kappara	109. San Dimitri / San Miti
20. Il-Bir	65. Ras ta' Pinu / Ta' Tappina	110. Tal-Basal
21. L-Ġħajja	66. L-Ġhar tal-Margun	111. L-Ġhar tal-Basal
22. Il-Minfex	67. Il-Fonda tal-Margun	112. L-Ġhar ta' Kurrat
23. Ix-Xriek	68. Il-ħarrieġa tat-Tieqa	113. L-Ġhar taċ-Ċawla
24. Għar Hanżira	69. Wied il-Mielaħ	114. Il-Wied taċ-Ċawla
25. L-Imsaqqiet	70. Il-Ħofra tat-Torok	115. Tal-Laqx
26. Għar Hamruni	71. It-Tieqa/ It-Tieqa ta' Wied il-Mielaħ	116. Ta' Abdilla
27. Il-GeVjuža	72. Ta' Pipu	117. Ta' Garriska / Il-Ġarriska
28. Il-ħdejjija/L-Ġhar tal-ħdejjija	73. Il-Plier ta' Ĝewwa	118. L-Andar ta' Ĝarriska
29. Is-Sigġu	74. Il-Plier ta' Barra	119. Il-Ħotba ta' Ċini / Ta' Ċini
30. Ras il-Kanun / Il-Kanun	75. Tat-Tieqa	120. L-Ġħaliegħi
31. Għar il-Qamħ	76. L-Ġhar tat-Tieqa	121. Ta' Majs
32. Ras iċ-Ċatta	77. Ta' Žerċaq	122. Wied ir-Rohob/ Wied ir-Rahab
33. Ta' l-Arluġġar	78. Il-Kerha	123. Ta' Birbuba
34. Għar ir-Riħ	79. Il-Fonda	124. Ta' Mannara
35. Il-Bokka tal-Wied	80. L-Ingieret	125. Ta' Felici
36. Tas-Sagħtrija / Is-Sagħtrija	81. Il-Ħotba ta' l-Ingieret	126. Tal-ħellu
37. Il-Wied ta' Nikol	82. Wied Ħurrieqa	127. Ta' Mira
38. Tal-Bennieni	83. Il-Wied ta' Kremona	128. Ta' Mungur
39. Il-Wied tal-Baqra	84. It-Tafla	129. Tal-Kemmuni
40. Tal-Baqra	85. Ta' Lexxuna	130. Ta' Wied ir-Rahab
41. Tal-Baħri	86. Ta' Hurrieqa	131. Il-Bajjād
42. Ta' Grabiels	87. Ta' Kremona	132. Il-Qasam
43. Ta' Ghajnej Quċċat	88. Il-Miħna	133. Il-Ħotba tal-Qasam
44. Ghajnej Quċċat	89. Għar ix-Xiħ	134. L-Ġhar tal-ħanex /Il-ħanex / Għar il-ħanex
45. Il-Qortin ta' Wied il-Ġħasri	90. Ir-Rundellu	135. Is-Sikka ta' Wiereb

136.	Ta' Wiereb	163.	Tal-Gonna	190.	Ta' Ċencula
137.	L-Għar ta' Wied ir-Rahab	164.	Il-Wied tal-Gonna	191.	Tal-Qsajjem
138.	Sieq il-Baqra	165.	Ta' Ġħammár / Fuq ta' Ġħammár	192.	Il-Wied tal-Madliena
139.	Il-Maqtugħa	166.	Tat-Tafla / Ta' Leveċa	193.	Ta' Ġħammár
140.	Il-Marpas	167.	Tas-Sined	194.	San Pupulju
141.	L-Għar tal-Marpas	168.	Ta' Abram	195.	Il-Wied tal-Knisja
142.	Tal-Hamrija	169.	Il-Knisja tal-Wied / Tal-Patrocinju	196.	Tal-Hriż
143.	L-Irdum	170.	Ġnien il-Ġhorfa / Ta' Xammar	197.	Il-Wied tal-Hriż
144.	Il-Qortin	171.	Wied il-Ġhasri	198.	Santu Pietru
145.	Kap San Dimitri/ Kap San Miti	172.	Il-Wied ta' Felic	199.	Tal-Virtut / Taż-Żejt
146.	Gebel it-Tirxija	173.	Il-Fanal ta' Gurdan	200.	Il-Wied taż-Żejt
147.	Il-Gudja	174.	Tal-Gallina	201.	It-Triq tat-Trux
148.	Il-Ħotba tal-Bies / Tal-Bies	175.	Il-Wied tal-Gallina	202.	It-Telgħha tal-Qird
149.	Il-Gudja	176.	Il-Wied tas-Sipa	203.	San Katald
150.	It-Tafal	177.	Il-Wied taċ-Ċakra	204.	Ta' Lanza
151.	It-Tafla z-Żgħira	178.	Taċ-Ċakra	205.	Il-Pirjolin
152.	Il-Qasam ta' Ĝewwa	179.	Tas-Sipa	206.	Ta' San Dimitri
153.	Ix-Xaqqufija	180.	Il-Wied ta' Sdieri	207.	Ta' Garrija
154.	Il-Wilġa	181.	Ta' Dbiegħi	208.	Il-Wied ta' Garrija
155.	Ta' Ċamma	182.	Ir-Roqgħa	209.	Ix-Xgħira
156.	Ir-Ras ta' Ċamma	183.	Il-Fgura	210.	Il-Barumbara ta' Leksju
157.	Il-Maqjel	184.	Ta' Pinu / Il-Madonna ta' Pinu / Santa Marija tal-Ġentili	211.	Il-Ħotba ta' Kangla / Ta' Kangla
158.	Il-Maħsel / Tal-Maħsel	185.	Ta' Sdieri	212.	Il-Wied ta' Kangla
159.	Il-Ponta tal-Flawt	186.	Fuq il-Blata	213.	Il-Wied tal-Qabar
160.	Il-GeVbel ta' Rexieqa	187.	Il-Ħofra	214.	Taż-Żarb
161.	Harq Mannara / Halq Mannara	188.	It-Triq tal-Gidi	215.	Ta' Fħart
162.	Tal-Grizzjal	189.	Tal-Gidi	216.	Ta' Pirnewnu

Il-kappella ta' San Dimitri, I-Għarb. Disinn ta' Mike Spiteri (Kilin) meħud mill-ktieb tieghu: A Maltese Mosaic.

aħħar ittra mgħawġa minn 'n' għal 'i' fit-toponomastika tal-gżira ta' Malta, ngħidu aħna ħdejn ix-Xgħajra. Interessanti li l-istess toponimu (miktub bit-Taljan bħala "Muegen" u spjegat bħala "contrada delle cisterne") ježisti wkoll fuq il-gżira ta' Pantelleria sewwasew fejn hemm xi fosos antiki. X'imkien qrib ta' Ras ir-Reqqa, jissemma wkoll **Għar ix-Xiħ**, iżda dan ma rrexxilix insib fejn hu; forsi huwa biss isem ieħor għal xi wieħed mill-għerien ta' l-inħawi.

Minn Għar Hamzira 'l-quddiem, jibda sies baxx iżda wieqaf. L-ewwel biċċa tiegħi isibuha bħala **L-Imsaqqiet**, u f'rokna biswithha hemm **Għar Hamruni**, għar ċkejken fwiċċ il-baħar. Imbagħad hemm posta tas-sajd imsejha **Il-Gejuža**, u warajha **Il-ħdejdija** jew **L-Għar tal-ħdejdija**. Din ta' l-aħħar hija xkaffa wiesgħa ftit 'il fuq mill-baħar taħt issies; trid tixxabbiex biex tilhaqha (tant li hemm xi ħadidiet imsammrin fil-blatt biex is-sajjeda jixxabtu magħhom bil-ħbul), għalkemm għadu jidher il-fdal ta' tarāq qadim maqtugħi fil-blatt. Isimha, kif ukoll l-ġħamlu tal-blatt li jittawwal għal fuqha, jaġħtuk x-tifhem li forsi dari setgħet kienet imsaqqfa qabel ma tqacċat xi blat għal iffel. Fiha wkoll banju żgħir maqtugħi fil-blatt. Fil-qrib hemm xkaffa oħra iżgħar (**Is-Siġġu**), u malli taqbizha tasal fil-ponta wieqfa u rqieqa msejħha **Ras il-Kanun** (jew inkella **Il-Kanun** jew **Tal-Kanun**). Skond xi sajjeda, fl-imghoddha ma' dil-parti tax-xatt kienu kultant jaraw il-kurazzi (hammerhead sharks).

Wied il-Ġhasri u madwaru

Ras il-Kanun tikser ħesrem għal go ġħar daqsieks (**Għar il-Qamħ**) li jħares lejn il-majjistral u li jista' jintlaħaq bil-ġħawm wara tixbita żgħira ma' Ras il-Kanun; fuq ġewwa fiex xkaffa mdaqqsa mal-livell tal-baħar, filwaqt li mas-saqaf tiegħi hemm zewg toqob maqtugħi, aktar biex minnhom itellgħu l-ilma għas-salini. Dawn jistgħu jkunu ta' periklu għal min jittanta jippassiġġa alienat max-xifer li jwassal lejn **Ras iċ-Ċatta**, mal-ġenb l-ieħor tal-ġħar. Fil-medda ta' blat għoli li tittawwal għal fuq dawn l-inħawi jispikka kumpless ieħor ta' salini magħarruf

bħala **Tal-Arluġġar**, li nbena fl-1742 u llum jinsab żdingat. Jingħad li l-ġraja ta' dawn is-salini kienet waħda ta' žvintura, fost oħra jn wara li sidhom l-arlūġgar fettillu jniffied spiera għal go ġħar kbir li jinsab taħthom (**Għar ir-Riħ**) sabiex il-baħar ifawwar dritt għal go fihom meta jkun hemm il-maltemp, u b'hekk jiffranka l-kedex biex itella' l-ilma f'dawn is-salini li jinsabu fil-ġħoli. Iżda jidher li dan beda jwassal ukoll ir-raxx mielaħ tal-baħar għal fuq l-egħlieqi ta' terzi, li fitbew għad-danni sa ma faqqru u qajla qajla wassluh sal-qabar bil-ġħali. Jista' jkun li uħud mid-dettalji huma żidiet leggendarji aktar milli fatti storiċi, iżda jekk wieħed iħares bir-reqqa lejn l-inħawi jintebba li qalb is-salini tassew hemm spiera tonda misduda bil-ġebel u minn taħħtha ġieli jinstema' l-baħar iħabbat. Daqstant ieħor, minn go l-ġħar tidher l-istess spiera mtaqqba pulita fis-saqaf u mbarrata bix-xorok biex l-ilma ma jogħliex minnha; għadhom jidħru saħansitra l-iskaluni maqtugħi fil-ġenb tagħha. Għar ir-Riħ innifsu jintlaħaq b'tixbita minn ħdejn is-salini stess li twassal għal bokka żgħira ftit 'il fuq mill-baħar (li minnha ġieli tonfoñ żiffa qawwija li aktarx tatu ismu), jew inkella permezz ta' għodsa minn go bokka akbar taħt l-ilma. F'dawn l-aħħar snin, dan l-ġħar ukoll sar popolari mal-bugħaddasa, għalkemm b'xorti ħażina hemm min qed jinkora għixxi l-vizzju li jivvintawlu ismijiet kummerċjali bla ebda preġju (fdal-każ "Cathedral cave") minflok ma jkun apprezzat l-isem u l-karattru propju tal-post. Ftit biss 'il ġewwa minn Għar ir-Riħ tispikka **Il-Bokka tal-Wied**, il-fetħha ta' ħondoq kbir, dejjaq u għoli li hawnhekk jingħaqad mal-baħar miftuħ— **Wied il-Ġhasri**. L-istess bħal Wied iż-Żurrieq u Mgarr ix-Xini, din il-bajja tawwalija, irqiqa u mserrpa (bi xtajta żgħira u ċagħiqi fuq ġewwa nett) hija t-tarf nofsu mgħarraq ta' wied fond (ukoll imsejjaħ Wied il-Ġhasri) li sal-lum għadu jċarċar għal go fiha. U m'hemmx xi ngħidu, hija fost l-aktar xenarji spettakolari fil-Gżejjer Maltin. Tista' tinġżel għaliha permezz ta' tarāq maqtugħi fil-blatt li jwasslekk għal fuq ix-xtajta; isfel hemm ukoll xi kmamar qodma tas-sajjeda u għar ieħor żgħir iżda wiesa' fil-baħar baxx biswithha. Fis-saqaf ta' dan l-ġħar hemm imnifida spiera wiesgħha u

fonda mnejn dari kien jittella' l-ilma mielaħ sabiex jintuża fis-salini.

Jittawlu mill-ġħoli hemm imbagħad l-artijiet weqfin **Tas-Sagħtrija** (jew **Is-Sagħtrija**). Dan l-isem aktarx għandu x'jaqsam mas-sagħtar li jikber qalb il-blatiet li jinstabu mgħerrbin mal-ġnub taflin ta' l-ġħolja taż-Żebbuġ, iżda l-post huwa magħruf l-aktar għall-alabastru sabiħ li kien instab hawn għall-ewwel darba fl-1738. L-ahħar blat li nkiseb mis-Sagħtrija ntuża għal diversi opri li llum iżejnu l-knisja parrokkjali taż-Żebbuġ minn ġewwa, wara li mill-istess materjal kienu nhadmu xogħlijet iżgħar fil-kappella ta' Wied il-Ġħasri u fil-katidrali tal-Imdina, tal-Belt Valletta u tar-Rabat t'Għawdex. Minn dawn l-artijiet għoljin jinżel ukoll wied żgħir (**Il-Wied ta' Nikol**), li l-ewwel jaqbeż l-artijiet **Tal-Benniena** imbagħad jibqa' għaddej (flimkien mal-kwantità ta' naqal, tajn u ġebel li jaf iż-żorr miegħu l-ilma) propju minn go nofs is-salini msejkna Tal-Arluġġar, sa ma jasal biex iferra' l-ilma li jīfdal għal fuq issies ħdejn Għar il-Qamħ. Qrib tiegħi jgħaddi wkoll wied ieħor daqsu (**Il-Wied tal-Baqra**), iżda dan imbagħad jitbiegħed mill-ieħor li semmejna qablu, jibqa' nieżel bejn l-artijiet **Tal-Baqra**, **Tal-Baħri** u **Ta' Grabiels** u fl-ahħar jaqba' mill-ġħoli qis u docċa għal gol-baħar baxx fid-dha ta' Wied il-Ġħasri. Kemm il-Wied ta' Nikol kif ukoll dak tal-Baqra jibdew minn taħt l-art għolja **Ta' Ghajnej Quċċat**, fejn teżisti nixxiegħha oħra (**Għajnej Quċċat**) taħt waħda mill-ogħla bnadi taż-Żebbuġ.

Is-sisien tal-Ġħasri

Malli taqbeż Wied il-Ġħasri, tibda kullana ta' sisien għoljin li minn hawn 'il quddiem tiddomina l-pajsa għad-dan. Il-ġenb tal-wied huwa biss waħda mill-faccċati weqfin li jdawru **Il-Qortin ta' Wied il-Ġħasri**, promontorju għolji u wiesa' li jibda mill-artijiet **Ta' Borgu** u **Il-Bajjada**, u jibqa' ħiereġ għal fuq il-baħar miftuħ, fejn jinqasam f'zewġt irjus. L-ewwel waħda thares lura lejn Wied il-Ġħasri u Tal-Arluġġar u, skond Zammit-Ciantar, isimha magħħa: **Ras il-Qortin**. Taħħha hemm sikka żgħira (**Is-Sikka tal-Qortin**, miktuba fil-mapep ufficċjali

bħala "Is-Sikkina tal-Qortin") li toħrog minn mal-Bokka tal-Wied sewwasew faċċata ta' Għar ir-Riħ. L-oħra hija **Ras il-Forna** (jew **Il-Kap tal-Forna**), bil-ħotba **Tal-Qriewes** fil-quċċata tagħha. Bejn dawn iż-żeġ trufijiet hemm sensiela ta' erba' għerien dojq mal-ħaġar li ffurmaw matul xi xquq fil-blatt; l-akbar wieħed fosthom jissemma f'kitbiet qodma bħala **L-Għar taz-Zokkor**. Ħdejhom, skond xi mapep, hemm **Is-Siġġu** u **Ix-Xriek**, għalkemm dwar dawn għandi xi dubji peress li l-istess ismijiet digħi Itqajna magħħom ftit biss 'il bogħod, bejn Wied il-Ġhasri u Ras ir-Reqqa.

Ras il-Forna tidher tassew imponenti jekk tħares lejha mill-punent, għax tikser ħesrem għal fuq daħla wiesgħha (**Ta' Ċirkisa**) li tagħti rdoss mil-lvant u l-grigal iżda li hija miftuħha beraħ għall-punent, il-majjistral u t-tramuntana. Is-sies jibqa' għoli u wieqaf, u mad-dawra kollha hemm sensiela ta' għerien kbar fil-ħaġar. Lewwel wieħed jissejjaħ **Il-Forna**, inkella **Għar il-Forna** jew **L-Għar tal-Forna**; għandu l-bokka kwadra u huwa kbir u pjuttost fond 'il-ġewwa. Ta' min igħid li l-kelma "forna" tfisser forn żgħir iżda gieli tintuża wkoll għal dan it-tip ta' għar fil-ħaġar, forsi minħabba x-xebħi li jagħtu uħud mill-għerien. Jekk wieħed iħares bir-reqqa lejn il-blatt żonqri ta' fuq dan l-ħaġar, jintebaħi li fi bħal ħafna grif immejjel; dan huwa r-riżultat ta' tkaxkir tar-ramel mill-kurrenti tal-ħaġar meta l-blatt kien għadu qed jiforma. Għal min jinterressah, dan id-dettall huwa spjegat aħjar fil-ktieb "Limestone Isles in a Crystal Sea" li fi ukoll ritratt ta' l-ħaġar tal-Forna. Maġenbu hemm **L-Għar il-Ġholi**, inqas fond minn ta' qablu, iżda ismu miegħu billi l-bokka tiegħi kważi tkejjel is-sies. Imrekken fil-qrib fuq ġewwa nett tad-daha, biswit għar ieħor żgħir b'bokka kwadra, hemm imbagħad **L-Għar tal-Miġra**. Dan inzerta direttament taħbi wied żgħir (**Il-Miġra**) li jibda minn taħbi l-gholja **Tal-Ġurdan**, jiġbor l-ilma mill-artijiet ta' taħbi (**Tas-Sfunnarija**, **Tal-Ħamri**, **Tal-Ħafi**, **Tal-Ħawt** u **Il-Bajjada**), u minn hemm iċarċar lejn xifer is-sies. Ftit aktar 'il bogħod taħbi **Il-Kappara**, posta mfittxija għas-sajd bil-purċellat għall-voparella, hemm ukoll **L-Għar tal-Kappara**. Malli taqbżu, is-sies jerġa' jisporġi 'l barra bħala **Ras ta' Pinu** (imsejħa wkoll

Ta' Tappina), li f'suritha tixbaħ kemmxnejn lil Ras il-Forna. Mistur fil-faċċata tagħha u qisu qed iħares lejn il-qilla tal-majjistral, hemm wieħed mill-akbar għerien fil-Gżejjer Maltin: **L-Għar tal-Margun**. Biex tarah mill-art trid tittarraf, iżda minn fuq dghajsa jispikka bħala bokka m'oħħla xi ħdax-il sular. Huwa twil ħafna, u wiesa' bizżejjed biex b'luzzu mdaqqas darba konna dħalna sa aktar minn nofsu; il-bqja komplejnha bil-ġħawm. Fuq l-ħaġar hemm posta tas-sajd magħrufa ghall-voppi ħoxna u msejħha **Il-Fonda tal-Margun**, isem f'loku meta tqis il-fond tal-ħaġar quddiem l-ħaġar. Interessanti wkoll li dan huwa fost l-imkejen f'Għawdex li huma msemmjien għal għasafar li llum qajla għaddekk tarahom— margin huwa għasfur b'għonq twil li jogħid os għall-ħut (bit-Taljan jissejja cormorano, iżda wkoll marangone, mergo, smergo jew mergone mnejn fil-fatt tnisslet il-kelma Maltija). Uħud mill-ġherien ta' l-inħawi huma mniżżla b'mod żabaljat f'xi pubblikazzjonijiet— ngħidu aħna, "Forma" flok "Forna", "Nigra" flok "Miġra", "Kapparat" flok "Kappara" u "Margrew" flok "Margun". Mad-daqqa t'għajnej, jidher li dawn l-iż-żabalji nqalghu waqt it-traduzzjoni ta' manuskritti storici bħal ta' Agius De Soldanis, fejn il-kalligrafija mħarbxha u l-ortografija ta' dari mhux dejjem igħiñu lir-riċerkatur.

...u dawk tal-ħaġar

Ftit aktar 'il quddiem, naslu fil-ħalq ta' **Wied il-Mielah**, wied kbir u wiesa' li jibda mill-bogħod. Lejn tmiemu, dan il-wied jaqta' 'l-isfel f'daqqa u jifformi ħondoq fond li jinfed is-sies u jibqa' nieżel tista' tgħid sal-livell tal-ħaġar. Il-qiegħi tal-ħondoq sewwasew fejn il-wied jifta għal għolja gol-ħaġar kien magħru fħala **Il-Hofra tat-Torok**, għax skond għajdut lokali gieli kienu jiżbarkaw il-furbani Torok fi. Dan jinfed mill-ewwel mal-ħaġar miftuħ minn taħbi ħnejja naturali daqsie (għolja xi disa' sunnar) magħrufa bħala **It-Tieqa**, jew inkella **It-Tieqa ta' Wied il-Mielah** biex tingħarraf mill-oħra aktar famuža li hemm fid-Dwejra, li magħha thabbatha kemm fid-daqs kif ukoll fi sbuħiha. Dari gieli kien hemm minn jinżel igħum hawn, iżda ħadd ma kien jazzarda joħrog 'il-

barra minn mal-ħla. Niftakar lil qrabati dejjem isemmu li xi ħadd darba kien telaq kelb igħum hawn u dan inħataf minn xi ħuta kbira wara li qagħad iċafcaf ferħan gol-bahar miftuħ; ftit wara f'wiċċ l-ilma tħażżeċċa nofs il-kelb mimli demm. Ghadni s'issa ma nafx jekk din kinitx ġraja li seħħet tassew jew inkella xi ħrafa li kienu jirrakkontaw lit-tfal biex ibeżżgħuhom u jżommuhom 'il bogħod mill-periklu. Bi dritt is-saqaf tat-Tieqa, mill-ġenb l-ieħor tal-ħondoq joħroġ pizz wiesa' msejja **Il-Harrieġa tat-Tieqa**, filwaqt li ma' sieq it-Tieqa nnifisha hemm żewġ postijiet mnejn jiddendlu s-sajjeda biex jistadu: **Il-Plier ta' Ĝewwa u Il-Plier ta' Barra**. Flimkien isibuhom bħala **Tat-Tieqa**, u x'imkien ħdejhom hemm ukoll posta oħra (**Ta' Pliju**) mnejn jistadu aktar mill-ġholi. Fuq iż-żeġ naħat tat-Tieqa hemm ukoll żewġ għerien imdaqqsin fil-ħaġar, wieħed minnhom ismu miegħu: **L-Għar tat-Tieqa**. Jaqbdek il-biki x-ħin tara kif **Wied il-Mielah** tbiddlel minn għawra tan-natura għal bokka tad-draġġ u bokka tħalli fis-snin sittin, u kif maż-żmien nibtu sfregji oħra aktar recenti li komplex għarrqu. Jidher li sa fl-aħħar hemm pjaniżiet biex jinqata' l-ħruġ tad-draġġ u biex forsi xi darba, jekk ix-xogħol isir kif għandu jkun, dan l-ambjent uniku jitraqxa lura għas-sbuħija u s-seħer ta' l-imgħodd. Iżda għaliex, nippuraw ninsew ftit din il-gerha fil-pajsa u nkomplu mexxjin lejn sensiela ta' posti tas-sajd imperrċin wara t-Tieqa. Isem l-ewwel tnejn (**Ta' Żerċaq u Il-Kerha**) donnu relatati mat-tixbiż mas-sies, u l-ikruha' hawn aktarx tindika xi biċċa mwiegħħra aktar mill-kwistjoni ta' sbuħiha. Warajhom hemm **Il-Fonda**, li t-tifsira tagħha jagħtihielha l-ħaġar ta' taħbi. Imbagħad hemm **L-Ingieret** (plural ta' "nigret", aktarx mit-Taljan 'negro'), kelma li dari kienet tintuża għat-tnejha jidher li kien jittajjar fl-inħaw iġħid. Qabel ma nqered għal kolloks minn pajjiżna. L-istess isem naraw hemm **fil-ħotba ta' l-Ingieret**, li toġħla bil-mod fuq dawn l-inħawi u tifred lil Wied il-Mielah minn **Wied Hurrieqa**. Dan ta' l-ahħar huwa wied baxx li jisrep bejn l-artijiet **Ta' Lexxuna**, **Ta' Hurrieqa**, u **Ta' Kremona** qabel ma jixxet l-ilma tiegħi mill-ġħolja tas-sies ħdejji posta oħra mlaqqma **Il-Miħna**. Fil-mapep, ras il-wied hija indikata bħala **Il-Wied ta' Kremona**,

u tibda sewwasew mal-ġenb ta' tumbata żgħira tat-tafal (isimha magħha - *It-Tafla*) li dwarha nitkellmu dalwaqt. Taħt Wied Hurrieqa jinsab *Għar ix-Xiħ*, għar wiesa' iżda ftit li xejn fond li hemm ma' wiċċ il-baħar.

It-tliet posti tas-sajd li jmiss għandhom ismijiet kemmxejn strambi: *Ir-Rundellu*, *It-Travżin*, u *Il-Buqrajt*. L-ewwel tnejn m'għandix ħjel xi jfissru, filwaqt t-tielet waħda tidher qisha taħsira ta' "buqrajq" (tip ta' għasfur). Hawn wasalna ħdejn il-kap prominenti ta' *Ras il-Hekka*, kisra oħra ewlenja max-xatt li meta thares lejha minn fuq dgħajsa għandha bixra qisha maħkuka u migrufa. Is-sies kemmxejn imfaqqam mal-faċċata tagħha isibuh bħala *Tar-Roġġ*. Niftakar lil zijuwi jirrakkonta ġennata ta' wieħed minn sħabu mill-Għarb stess li darba kien fettillu jaqbeż għal isfel minn hawn. L-istess isem li naraw ripetut fl-*Għar tar-Roġġ* li jinsab taħtu kif ukoll f'żewġ xkafef (*Tar-Roġġ Fuq u Tar-Roġġ Isfel*) mnejn jistadu ssajjieda wara li jixxabtu mal-blatt. Oħra jistadu minn fuq *Il-Pulptu*, xoffa oħra għolja maħruġa 'i barra minn din ir-ras. Fuq l-art naraw ukoll *Il-Hotba ta' Milied*, roqgħha watja li tittawwal għal fuq Ras il-Hekka b'sensiela ta' ħaqriet kbar imxerrdin fuqha. Mad-daqqa t'għajnej tħalli kollor mill-interess tagħhom, għax tabilhaqq huma l-ahħar tracċi ta' għolja qadima li ttiekket għal kollex mill-elementi, biex kulma fadal minnha huma dawn il-ftit ġebliet tal-qawwi mxerrdin f'pajsa għejja fejn dan is-saff tal-blatt m'għadux jeżisti aktar. Flimkien ma' ħjel ieħor imixerred madwar l-inħawi, ngħidu aħna *It-Tafla* (tumbata ckejkna taflija ħdejn il-kappella ta' San Dimitri) u *Il-Hotba tal-Bies* (oħra bħalha 'il hinn minn Wied ir-Rahab, li nitkellmu dwaru aktar 'il quddiem), dan il-post għandu valur xjentifiku għax jagħti xhieda importanti dwar kemm kienu differenti dawn il-bnadi fl-imghodd. Il-Hotba ta' Milied tifred minn xulxin *Il-Wied ta' Milied u Il-Wied tas-Suf*, żewġ widien baxxi li jibdew minn taħt il-kappella ta' San Dimitri u li jinżlu lejn it-tramuntana minn bejn l-artijiet *Ta' San Dimitri*, *Ta' Lexxuna*, *Taċ-Ċawla* u *Ta' Milied*, sa ma jintemmu f'Ras il-Hekka u Tar-Roġġ. Il-Wied ta' Milied

mhuwiex għajr għandott naturali dejjaq u mserrep maqtugħ fil-blatt mikxu, filwaqt li l-ieħor tas-Suf huwa ftit usa' u mimli qasab. Għal aktar minn nofs it-tul tagħhom, iż-żewġ widien ighħaddu ftit passi biss bogħod minn xulxin u bilkemm hemm għalqa jew tnejn bejniethom, iżda mbagħad il-Wied ta' Milied jaqta' ftit 'I isfel max-xaqliba tal-İvant tal-Hotba ta' Milied, waqt li l-Wied tas-Suf jaqqa' minn fuq stroff tal-franka m'oħħla sular man-naħha l-oħra tagħha. Aktar lejn il-punent, l-istess stroff jingħaqad ma' xifer issies, fejn jispikka bħala saff ċar tant li l-post jafuh bħala *Il-Bajjada*. Il-faċċata li magħha jċarċar il-Wied tas-Suf maž-żmien kisbet lewn skur u għaldaqstant isejħulha *Il-GeVla s-Sewda*. Fil-qrib, l-erożjoni ħolqot skerz tan-natura madwar ħaqra catta li kienet tgerrbet għal fuq il-blatt artab tal-franka. Billi l-ħaqra tal-qawwi tiflañ aktar għall-elementi, baqqħet hemm (flimkien ma' għonq dejjaq ta' blat li kien taħt il-kenn tagħha) waqt li l-blatt ta' madwarha therra, hekk li maž-żmien ħadet issura ta' faqqiegħha. Ħdejha eż-żarr hemm skultura oħra naturali, *Halq Hamiem*— fetħa tawwalija u fonda fl-art li tinfed dritt 'I isfel minn go saqaf ta' għar b'bokka daqsieks (*L-Għar tal-ħamieġi*) li jinsab mal-baħar bosta sulari taħtha. Għandha bixra kemmxejn tal-biża' li donnha twissik li mhux għaqlu li tittarraf għal fuq xofftejha biex tittawwal għal gewwa. Iżda minkejja l-għoli, minn go fiha xorta jitla' r-raxx tal-baħar salvaġġ waqt xi maltempata mill-qliel nett, u l-qtar mielha kultant jinhass sew anke fil-bogħod, saħansitra ħdejn Ta' Pinu. U x'ingħidu dwar l-isem? Filwaqt li l-ħamieġi għadu sal-lum jinstema' jgorr taħt l-art, mhux ċar jekk l-isem originali kienx "Halq" jew "Harq" (jigifieri xaqq), għax hawnhekk naraw qasma naturali li fl-istess waqt tfakkrek f'halq miftuħ lest biex jibla'. L-istess taħwid bejn dawn iż-żewġ kelmiet li jixtiebhu naraw ukoll f'postijiet oħra fil-Gżejjer Maltin, ngħidu aħna *Il-Fluq ta'* San Mitri fil-punent t'Għawdex stess. U hawnhekk ma nistgħux ma ngħidu xi ħaqqa dwar il-kappella mwarrba ta' *San Dimitri* (jew *San Miti*, kif kienu jsibuha x-xjuu ta' l-Għar) li

tiddomina l-mogħdijiet tal-kampanja li jaġħtu għal dawn l-inħawi, u li nbniet mill-ġdid bosta drabi bejn is-Seklu XVI u l-bidu tas-Seklu XIX. Skond waħda mill-aktar legġendi Għawdxin magħrufa, hawnhekk seħħi miraklu fejn il-qaddis patrun ta' wider lit-talb ħerqan ta' waħda armla fqajra (Żguġina) biex binha jitragġa' lura mill-jasar wara li kienu ħaduh il-furbani Torok li kienu jissajjaw fil-kampanja. Niftakar lil nannti (Alla jaħfrilha) ssaħħarni birrakkont ta' kif dal-qaddis riekeb fuq ziemel inqala' mill-inkwatu li kien hemm fil-kappella, lebbet 'il barra għal fuq il-baħar sa ma laħaq il-furbani, u reġa' lura bit-tifel qawwi u shiħi. Bhala tifkira, halla wkoll il-marki tan-nagħal minquxa fil-blatt. Għal dan, ix-xwejha żammet il-wegħda li tixgħellu qasba zejt kuljum. Il-legġenda tkompli li din il-ġraja seħħet f'kappella medjevali li kienet qrib l-irdum, u li maž-żmien waqqħet għal ġol-baħar meta għarrifet l-art li kienet mibniha fuqha. Minflokha nbniet oħra aktar 'il-ġewwa li għadha hemm sal-lum, però, oħroġ il-ġhaġeb, il-kappella l-qadima ma nqerdit u l-musbieħ tagħha baqa' jixgħel fil-qiegħ saħansitra wara li kienet ilha li ntesiet.

Wied ir-Rahab u Kap San Dimitri

Wara li taqbeż posta tas-sajd magħrufa bħala *Tal-Basal*, ifeġġu tliet għerien fil-baħar: *L-Għar tal-Basal*, *L-Għar ta' Kurrat* u *L-Għar taċ-Ċawla*. Il-bokok tagħhom huma iż-ġħar minn ta' L-Għar tal-ħamieġi, iżda dan b'ebda mod ma jifisser li dawn huma xi għerien ckejk. Tabilhaqq, L-Għar ta' Kurrat huwa twil ferm u fiq qadfa liema bħalha biex tasal sa' gewwa nett; ikompli saħansitra biċċ-oħra minn taħt l-ilma, mnejn jerġa' jitla' għal ġo sala bl-arja li ma tinfidx mal-baħar miftuħ. Mhux għal kollex ċar jekk il-kelma "kurrat" hix qed tirreferi għall-ġall-isem Corrado jew inkella għax-xitla tal-kurrat, forsi wkoll bħalha laqam ta' xi ħadd. L-Għar taċ-Ċawla, imsemmi għall-inħaw ta' madwaru, huwa iqsar u għandu żewġ bokok, waħda mdaqqsa ma' wiċċ il-baħar u l-oħra aktar fil-fond. Ma' qiegħ il-baħar taħt it-tliet għerien li semmejna hemm ukoll għar ieħor iżgħar (ir-raba'

wieħed) mgħaddas għal kollo. Aktarx minħabba tfixkila bejn żewġ ismijiet li jixtiebhu ("Taċ-Ċawla" u "Ta' Ċamma"), dawn l-għerien saru magħrufa fost il-bugħaddasa bħala "Ta' Ċamma", isem b'ieħor li wara kollo jeżisti band'oħra u jinstab ferm aktar 'l-hinn bejn Kap San Dimitri u d-Dwejra. Sewwasew fuqhom, hemm **Il-Wied taċ-Ċawla** li minn fuq il-baħar jintgħaraf permezz ta' żewġ xquq geologici (faults) li bla dubju għenno fit-tiswir tiegħi. Dan il-wied qsajjar u wiesa' għandu żewġ fergħat, jew tributarji, li jibdew mill-artijiet **Tal-Laqx** u **Ta' Abdilla** fuq naħha u dawk **Ta' Garriska** (jew **Il-Garriska**) u **L-Andar ta' Garriska** fuq in-naħha l-oħra aktar lejn il-punent. Bilkemm jiħeq jingħaqdu dawn iż-żewġ fergħat, għax minnufi fuq il-baħar lejn it-tramuntana, bil-ħbula mtarrġin ta' **L-Għalleqi** (isimhom magħhom) jifirduha mis-sisien ta' taħħtha u mill-posta tas-sajd **Ta' Majs**. Ix-xaqliba l-oħra tal-Garriska tmil ffit tħalli minn ta' aktar wied imbiegħed lejn il-punent fil-Gżejjer Maltin kollha: **Wied ir-Rohob** jew **Wied ir-Rahab**. Dan il-wied kbir huwa ferm itwal minn ta' qablu u jibda minn wara l-irħajjal **Ta' Birbuba**, li skond id-dizzjunarju ta' Aquilina aktar tfisser "il-bir tal-baħħnana" ("bir buba"). Qabel ma ddañlet fil-pjan regolatur tas-snini '80 u nbelgħet mill-bini sfrenat li dan gab miegħu, din kienet kontrada pittoreska magħmula minn ġabru ta' ffit djar qodma matul trejqa mwarrba tal-kampanja, u kellha karattru għaliha. Għall-bidu, il-wied jinżel bi qlib pjuttost baxx minn taħt ir-raba' **Ta' Mannara** (kunjom li naraw ukoll fit-toponomastika ta' mal-baħar mhux wisq 'il bogħod minn hawn, sewwasew f'Malq Mannara qrib id-Dwejra), u jkompli nieżel bil-mod minn bejn l-għelieqi **Ta' Feliċi**, **Tal-Hellu**, **Ta' Mira**, **Ta' Mungur** u **Tal-Kemmuni**. Izda wara li jaqbeż l-artijiet **Ta' Wied ir-Rahab** u **Il-Bajjād** jinbidel fħondoq twil u fond maqtugħ fil-blat żonqri bejn l-artijiet għoljin tal-Garriska (fuq il-İvant) u **Il-Qasam** (fuq il-punent). Wied ir-Rahab fl-aħħar jintemmin bejn il-Hotba ta' Ċini u oħra pariġha (**Il-**

Hotba tal-Qasam), jofroq is-sies wieqaf fi tnejn u jferra' għal ġol-Mediterran miftuħ minn nofs l-gholi tas-sies. Jekk inħarsu lura u nqabblu l-bokka ta' dal-wied ma' l-oħra rajn fondi bħalu nieħdu hija ta' kif inhi mxaqilba dil-parti tal-gżira Ġħawdxija: Wied ir-Rahab qisu mdendel fl-gholi; Wied il-Mielah kważi jasal mal-livell tal-baħar; Wied il-Ġhasri għandu l-bokka nofsha mgħarrqa; u l-wied li hemm fix-Xwejni huwa kollu kemm hu mistur taħt wiċċi l-ilma. Dan huwa r-riżultat ta' caqqiż qawwi tettoniku li seħħi matul eluf ta' snin.

Madwar Wied ir-Rahab jidhru erba' għerien fil-baħar, li s'issa sibt x'igħidulhom tlieta minnhom biss: **L-Għar tal-Marpas**, **L-Għar tal-Hanex** (inkella **Il-Hanex** jew **Ġhar il-Hanex**), u **L-Ġhar ta' Wied ir-Rahab**. Bejniethom hemm ukoll sikka żgħira (**Is-Sikka ta' Wiereb**), posta tas-sajd bl-istess laqam (**Ta' Wiereb**), u posta oħra indikata bħala **Il-Marpas**. Isem din ta' l-aħħar ma rnexxil nitkixx xi jfisser. Qribha tinsab **Sieg il-Baqra**, isem kurjuż li jagħti x'tifhem li hawn (jew kien hawn) xi blata maħruġa 'l-barra b'dil-forma, iż-żda din qatt ma l-Imaħħtha u ma nafx jekk għadhiex teżisti. Qed ngħid dan għax sa xi tlext taxx -il sena ilu l-blax tax-xifer fħalq Wied ir-Rahab kien qed iżomm f'postu bil-ħniena, mxaqqaq minn kunsentura rqiqi li bilkemm kienet tidher għal min jinżerta għaddej minn fuqha iż-żda li fil-fatt kienet tagħti isimha lill-blax ta' madwarha — **Il-Maqtugħha**. Għall-ħabta tas-sena 1995, din cediet u l-faċċata sħiħa fuq iż-żewġ naħħat ta' Wied ir-Rahab (m'ogħla għoxrin sular blat!) tqacċtet u żvarat b'kollox għal gol-baħar. Sal-lum għadha tispikka l-gerha kbira u bajdanja li ħalliet fil-faċċata skura ta' madwarha. Jidher li fl-inħawi hemm anke tifkiriet oħra ta' blat li waqa' għal isfel fl-imgħodd u ntradam taħt il-baħar, tant li s-sies taħt **Tal-Hamrija** (hekk igħidulhom il-ħbula mtarrġin li hemm mat-tramuntana tal-Hotba tal-Qasam) isibuh bħala **L-Irdum**. U, mhemma għax tgħid, bl-istess mod tniż-żżepp l-ġerha parti tal-leġġenda dwar il-kappella l-antika ta' San Dimitri. Issa ninsabu fil-bidu ta' promontorju wiesa', għoli u ismu miegħu (**Il-Qortin**) li jixref lejn il-majjistral għal fuq il-baħar fit-tarf nett tal-Gżejjer Maltin. It-tarf innifsu huwa

Kap San Dimitri, jew **Kap San Mitri**, mnejn is-sies jikser qisu kartabun, jibdel ismu għal **Ġebel It-Tirxija**, u jibda riesaq l-ewwel lejn **Il-Ponta tal-Flaww** u mbagħad lejn id-Dwejra. Dawn l-inħawi daqstant ieħor sbieħ digħi tajniehom titwila mill-qrib fil-ħarġa numru 30 ta' "L-Imnara". Sewwasew qabel ma tilwi mal-Kap innifsu, hemm żewġ għerien fit-tit 'il fuq mill-baħar iħarsu lejn it-tramuntana, bil-bokka żgħira u tonda li tixhed kif dawn tkaffru mill-ilma ġieri l-istess bħal Għar Hasan f'Malta. Sewwasew taħthom hemm żewġ għerien oħra, moħbiżin għal kollo taħt wiċċi il-baħar u ta' daqs liema bħal. L-unika darba li qatt rajt ħuta kbira (aktarx tonn) fl-istat naturali kien f'madwar 30 metru fond mal-bokka ta' wieħed minn dawn l-għerien. Hawnhekk, kemm il-kobor tal-għerien infuħhom kif ukoll il-baħar miftuħ ta' quddiemhom u l-gholi tas-sies li jittawwal għal fuqhom igiegħiuk tkossok qisek nitfa f'nofs ambient salvaġġ li hawn għadu jsaltan bla mittiefes.

Il-Hotba tal-Qasam u dik ta' Ċini mhumiex għajnej tħalli minn tħalli. Biex nibdew min-naħħa tal-Għadira, insemmu **Il-Gudja** li hija mifruda mill-Hotba ta' Ċini minħabba wied ieħor żgħir bejniethom li jferra' għal ġo Wied ir-Rahab. Fuq ix-xaqliba l-oħra, wara l-Hotba tal-Qasam hemm **Il-Hotba tal-Bies** (jew semplicelement **Tal-Bies**) u oħra li wkoll igħidulha **Il-Gudja**. Hawn ta' min iġħid li l-kelma semitika "gudja" tfisser għolja żgħira, tant li kull fejn nitqaqqi magħħa fit-toponomastika Maltija dejjem ikun hemm xi quċċata żgħira. Gieli nitqaqqi anke mal-plural tagħha "gwiedi" u mad-diminutiv "gwejdja". Daqstant ieħor, il-varjanta Taljanizzata tagħha "cuddia" nsibuha tintuża spiss u bl-istess tifsira fuq il-gżira ta' Pantelleria, ngħidu aħħna **Cuddia Attalora**, **Cuddie Rosse**, **Cuddia Randazzo**, ecc. L-istess bħalma għidna dwar il-Hotba ta' Milied, dawn il-ħotob u gwiedi mhumiex għajnej tħalli minn tħalli. Għalda qstant, il-Hotba tal-Bies illum mhix għajnej tħalli tat-tafal li tidher barranija għall-aħħar fpajsa għmagħmul kwazi għal kollo mis-saffi tal-franka u taż-żonqor, u l-istess

nistgħu ngħidu għal żewgt irqajja' bħalha (*It-Tafal* u *It-Tafla ż-Żgħira*) li jixirfu bi drithha man-naħha tal-Garriska, sewwasew madwar il-Gudja. Dettall kurjuż huwa li jekk tfitteżx sew f'dawn l-artijiet taflin gieli ssib xi capep kbar u skuri ta' sadid magħqu qu kif ukoll kristalli trasparenti tal-ġibs li mad-daqqa t'għajnej taħsibhom ħgieg; dawn il-minerali naturali huma magħrufin fost il-geologi bħala *limonite* u *gypsum*.

Bħalma digħi rajna, Il-Ħotba tal-Qasam hija quċċata żgħira fit-tarf ta' biċċa art għolja fuq il-Qortin li jsejħulha Il-Qasam, jiġifieri propjetà agrikola mifruxa fuq medda mdaqqsa (l-istess bħal "podere" għat-Taljani u "estate" għall-Inglizi). Parti minn din hija maqrusa bejn il-Ħotba tal-Qasam u l-Ħotba tal-Bies u igħidulha *Il-Qasam ta' Ĝewwa*; fiha wkoll għar żgħir artificjali li tkomprex fl-imghoddha fil-ġenb tal-Ħotba tal-Qasam bħala post għall-kenn. Biex tasal sal-għar trid tgħaddi minn mogħdiya li tifred il-Ħotba tal-Bies mill-art watja *tax-Xaqqufija*. Din ta' l-aħħar kienet fost l-imkejjen li gew studjati daqs mitt sena ilu mill-arkologu Patri Manwel Magri, peress li fwiċċ il-ħamrija jidħru l-fdaliż iż-żebda miksurin ta' ħafna xaqquf u fuñnar antik li matul iż-żmien safha mitħun biex isir id-deffun għas-saqfa tad-djar. Ma setax jonqos li l-ħejja 'misterjuż' ta' passat imbiegħed inibbet leġġendi dwar teżori mistura taħt l-art u saħansitra dwar belt antika li suppost kienet tinstab hawn. Biswit ix-Xaqqufija, l-art watja fuq naħha tinbidel f'għelieqi mtarrġin (*Il-Wilġa*) li jħarsu lura għal fuq Wied ir-Rahab, filwaqt li fuq ix-xaqliba l-oħra tagħti għall-artijiet imtarra *Ta' Ċamma* li jittawlu għal fuq Gebel it-Tixxija u l-baħar miftuħ ta' taħt *Ir-Ras ta' Ċamma*. Aktar lejn in-nofsinhar naslu l-ewwel fuq il-Gudja li digħi semmejna u mbagħad ħdejn *Il-Maqjel*. Dan l-ġhar imdaqqas inqata' bl-idejn fil-ġenb tal-Gudja ħdejn l-artijiet Ta' Mira, u kemm ismu kif ukoll surtu juru li fih kieni jrabbu l-bhejjem; ma' l-ewwel daqqa t'għajnej jidher qadim mhux hażin, għalkemm mhux magħru夫 eż-żebda meta tkomprex. L-artijiet ta' taħtu isibuhom bħala *Il-Maħsel* jew *Tal-Maħsel*, isem li jindika xi vaska jew tagħmir bħalha li kien iż-żomm l-ilma. U billi hawn ninsabu pjuttost qrib tal-Ponta tal-Ħawt, min jaf jekk dawn iż-żewġ ismijiet għandhomx xi rabta

bejniethom? Inħallu dawn l-inħawi billi nsemmu *Il-Ġebel ta' Rexieqa* (sies wieqaf li jibda mill-Ponta tal-Ħawt u jħares lejn in-nofsinhar, lejn id-Dwejra) u l-artijiet *Tal-Grizzjal* li jaqilbu għal fuqu. Dan il-Ġebel, kif ukoll *Harq Mannara* li jinsab f'parti minnu, konna digħi semmejnihom fl-artiku dwar id-Dwejra.

L-intern u l-widien

La qiegħdin fiż-żifna, ejjaw nitbiegħdu bis-serqa minn max-xatt u ngħidu xi ħaġa dwar il-widien li jiġi l-ilma tax-xita mill-intern tal-għażira. Ma kontx se nerġa' nsemmi l-bosta widien żgħar li qisthom bħala parti mill-ambjent ta' mal-kosta, u lanqas ma kelli l-ħsieb li nirrepeti dak li digħi għidit dwar Wied ir-Rahab li għalkemm twil u fond għandu tifsila semplicej. Iżda xort'oħra huma Wied il-Ğħasri u Wied il-Mielaħ, li mhumiex għajnej it-tru ta' sistemi aktar mifruxa bħafna friegħi li jingħaqdu flimkien biex jiffurmaw wied wieħed kbir li jbattal l-ilma għal gol-ħaħar.

Wied il-Ğħasri jibda bħala *Il-Wied tal-Ġonna* minn ħdejn ir-raħal tal-Ğħasri, u minn hemm jibqa' nieżel qalb l-egħlieqi *Tal-Ġonna* li jinsabu bejn l-ġħolja *Ta' Ġħammar* (jew *Fuq ta' Ġħammar*, biex jagħrfuha minn raħal ckejken bl-istess isem) u ħotba oħra iżgħar magħimula għal kollo minn tafal għeri. Din ta' l-aħħar isimha magħha (*Tat-Tafla*), għalkemm fil-mapep hija indikata wkoll bħala *Ta' Leveċċa*. Lejn it-tramuntana tagħha hemm l-artijiet *Tas-Sined*, isem li jindika artijiet imtarra għal fuq wied; u tabilhaqq bejn din iċ-ċappa tafal u l-ġħolja ferm akbar *Ta' Abram* (li fuqha jinsab mibni nofs ir-raħal taż-Żebbuġ) hemm wied ieħor li jingħaqad ma' dak tal-Ġonna. Magħħom tingħaqad ukoll it-triq tal-kampanja li twassal lejn il-knisja *Tal-Patroċinju* jew *Il-Knisja tal-Wied*, li nbniet fl-1738 u mill-1872 'l-quddiem serviet ta' viċċi-parroċċa għall-Ğħasri sakemm dan infatam għal kollo miz-Żebbuġ fl-1921. Niftakar lil qrabati jirrakkontaw xi stejjer dwar ġrajiet koroh u misterjużi li seħħew bil-lejl ħdejn il-kappella, iżda ffit li xejn naf aktar. Għal fuq il-kappella jittawlu l-artijiet għoljin Tal-Kanun,

mal-ġenb tal-ġħolja Ta' Abram. Billi dan l-isem digħi itaqajna miegħu bejn Ras ir-Reqqa u Wied il-Ğħasri, mhux ċar jekk il-ġrajiha li jsemmi Dr Joe Bezzina dwar il-ħafna fniek li tfaccaw f'Tal-Kanun fl-1942 waqt l-ġħaks tal-gwerra qedx tirreferi għal hawn. Ftit aktar 'l isfel mill-kappella, sewwasew ħdejn minn ta' l-ilma li hemm ħdejn *Gnien il-Ġhorfa* u l-artijiet *Ta' Xammar*, mal-Wied tal-Ġonna jingħaqad il-kanal dejja (iżda twil u kemmxejn fond) *tal-Wied ta' Feliċ* u flimkien jiffurmaw Wied il-Ğħasri. Dan il-wied twil issa jofroq l-art ta' bejn ir-raħal taż-Żebbuġ u l-ġħolja *Ta' Ĝurdan*, li fuqha għadu jsaltan *Il-Fanal ta' Ĝurdan* mibni fis-Seklu XIX biex bid-dawl qawwi tiegħi jiggwida lill-baħħara li jkunu qed isalpaw mat-tamuntana t'Għawdex. Skond ma qraj, leġġenda semplicej tgħid li *Ta' Ġħammar* u *Ta' Ĝurdan* issemmew hekk għal żewgt aħwa li dari kienu jgħix fuqhom. Minn taħt l-artijiet *Tal-Gallina* li jinsabu mal-ġenb taħbi tal-ġħolja ta' Ĝurdan, jinżel *Il-Wied tal-Gallina*, kanal baxx imħanxar fil-blatt tal-franka, b'mina ta' l-ilma u għar artificjali li donnu jixbañ lil xi katakombi żgħir. Dan ibattal għal go Wied il-Ğħasri, l-istess bħalma jagħmel *Il-Wied tas-Sipa* li jinżel min-naħha taż-Żebbuġ. Dan ta' l-aħħar jibda minn taħt l-ġħonq dejjaq li jgħonġi l-ġħoljiet Taz-Żebbuġ u *Ta' Abram* (sewwasew taħt is-salib li hemm fil-pjazza ta' quddiem il-knisja parrokkjali taż-Żebbuġ) u għall-ewwel iġħidulu *Il-Wied taċ-Ċakra*, iżda mbagħad jibbel ismu wara li jmiss ma' l-artijiet *Taċ-Ċakra u Tas-Sipa*. Aktar 'l isfel, mhux wisq 'il bogħod minn fejn jiġi jidher għal fuq dawn iż-żewġ widien sekondarji, il-qiegħ ta' Wied il-Ğħasri isib is-saff taż-żonqor ta' taħt, u minn hemm 'il-quddiem l-ewwel jifnā bil-mod u ffit wara jsir ħondoq dejjaq li jibqa' hieręg għal-mal-baħar bħalma rajna.

Is-sistema ta' Wied il-Mielaħ hija saħansitra aktar mirquma, u għandha żewġ friegħi ewleni li joqorsu r-raħal tal-ġħarbejja bejniethom. L-ewwel fergħa principali jgħid il-ġħidlu *Il-Wied ta' Sdieri*, u tibda minn bejn l-ġħoljiet *Ta' Dbiegi* u *Ta' Ġħammar*, sewwasew f'Ir-Roqqha li tofroq it-triq tal-ġħarbejja minn dik li tagħti għal Ta' Pinu. Minn hemm, il-wied jibda nieżel bil-mod minn wara d-djar li

hemm **II-Fgura**, jiegħieri l-ewwel parti mibnija int u dieħel lejn I-Għarb, li dari kienet irħajjal maqtugħ għaliex f'salib it-toroq bejn I-Għarb u San Lawrenz. II-Fgura ssemmiet hekk għal niċċa jew "figura" tal-Madonna li nbniet mat-triq biex, skond leggenda lokali msemmija minn Dr Joe Bezzina, thares in-nies mill-ħsejjes tal-erwiegħ jokorbu li kienu jwerwru l-inħawi għall-habta ta' I-1592. Din in-niċċa storika kienet tagħti għal fuq il-wied, sakemm fl-1976 inħattet sabiex tagħmel il-wisa' għal xi bini ġdid u flokha nbniet oħra ġidha man-naħha l-oħra tat-triq. Il-wied jibqa' għaddej minn bejn ir-raħal tal-Għarb u l-knisja famuža **Ta' Pinu**, li għandha storja qadima minsuġa ma' żewġ leggendi reliġjużi. L-ewwel waħda hija qadima ferm, u skond l-istess kittieb teħodna lejn I-1575 meta l-kappella qadima ta' **Santa Marija tal-Gentilli** li kienet tinsab hawn kienet għiet skonsagrata. Skond il-leggenda, xi ħaddiemma ppruvaw iżarmawha biex jużaw il-ġebel tagħha band'oħra, iżda korrew minħabba intervent mirakoluz u kellhom jieqfu. Għaldaqstant, inbidlu l-pjanijiet u Pinu Gauci ha n-sieb jirrestawra l-kappella li minn hemm 'il quddiem baqqħet magħrufa b'ismu. It-tieni grajja tgħid li qrib il-kappella fl-1883 dehret il-Madonna lil żagħżugħha mill-Għarb jisimha Karmni Grima, u minn hemm 'il quddiem nibtet devozzjoni qawwija lejn **II-Madonna ta' Pinu** li ġibdet bosta nies għal hawn, tant li fil-bidu tas-Seklu XX inbena s-santwarju kbir li naraw illum. Il-kappella nnifisha għadha teżisti, għalkemm kienet tneħħitilha l-faċċata biex għaqquha man-naħha ta' wara tal-knisja l-ġdida. Din il-knisja konna niħquha mill-Għarb billi ninżlu t-triq wieqfa **Ta' Sdieri** li mill-misra ġekejken ta' **Fuq il-Blata** tibqa' għaddejja għal fuq pont għoli u dejjaq (u kemmxjejn stramb ukoll, għax waħda mill-aktar tisripiet qawwija tat-triq hija propju fuq l-arkata tal-pont!) li jaqsam il-wied u jwassal lejn Ta' Pinu u Ta' Għammar. Fit-Triq ta' Sdieri dari kienet tinsab id-dar ta' nannti, bl-imqawel magħha u bl-egħlieqi ta' warajha mtarrġin għal fuq **II-Hofra** li mhix għajr fergħa ġejkna tal-istess wied. Min jaġi kemm qattajna żmien nilagħbu hawn maz-zijiet u l-kugħni fi tħalli! Minn Fuq il-Blata tinżel ukoll **It-Triq tal-Ġidi** (bit-tikka fuq il-Ġ).

triq oħra wieqfa li tgħaddi minn bejn l-artijiet **Tal-Gidi u Ta' Ċenċula** u mal-barrieri **Tal-Qsajjem** sa' ma tilhaq il-wied. Din mhix għajr il-bidu ta' triq ferm itwal li tkompli mat-tul kollu tal-wied sa' ħdejn it-Tieqa ta' Wied il-Mielah, qabel ma tikser lejn II-Margun u l-Migra, mbagħad terga' tilwi lejn Wied il-Ġasri u tinfed saż-Żebbug u l-Ġasri. It-Triq tal-Gidi tinżel dritt għal Wied il-Mielah u ddur f'daqqa ma' qiegħ il-wied; ftit qabel, il-Wied tas-Sdieri jinghaqad mal-Wied **tal-Madliena**, wied baxx mimli qasab li jgħaddi minn bejn ir-raħal ġekejken **Ta' Għammär u II-Hotba ta' Kanġla**. Ta' Għammar, li ismu narawħ rifless ukoll fl-gholja li tagħti għal fuqu bħalma ga' rajna, illum inbela' minn ħafna bini ġdid u tasal għaliex permezz ta' triq wiesgħha li tkompli mat-triq li tgħaddi minn quddiem Ta' Pinu. Imma sal-bidu tat-tmeninijiet dan ir-raħal kien qisu presepju mrekken ħdejn triq dejqa tal-kampanja li dak iż-żmien kienet għadha ma twessgħetx. Qalb il-bini tiegħi tinsab il-kappella ta' **San Pupulju** li nbniet fl-1850 fil-post fejn dari kien hemm oħra eqdem ta' San Anard.

It-tieni fergħa ewlenja ta' Wied il-Mielah tibda minn bejn L-Għarb u San Lawrenz, fejn skond il-mapep igħidulu **II-Wied tal-Knisja**. Wara li jgħaddi mill-artijiet **Tal-Ħriż**, jitmela' qasab u jibdew isejħulu **II-Wied tal-Ħriż**. Dan imbagħad jaqsam il-bennieni li tinsab fil-qiegħ ta' triq wieqfa li miċ-ċentru tal-Għarb tibqa' sejra sal-ħāriet imwarrba ta' Birbuba u **Santu Pietru**. Dawn kienu tassew pittoreski, speċjalment Santu Pietru li kien qiegħed f'telgħa wieqfa, dejqa u mserrpa, iżda jaħasra r-ruħ tagħħhom inquerdet mill-ħafna bini ġdid li belagħhom fi żminnijiet reċenti. Fi sqaq mat-tarf ta' Santu Pietru għad hemm binja qadima li dari kienet mitħna tal-miexi (fejn it-tin tal-qamħ kien isir permezz ta' tagħmir imħaddem minn bhima miexja f'dawra tonda madwar fus-fnoxs kamra kbira), filwaqt li mat-triq li titla' lejn Santu Pietru għad hemm żewġ għerien qodma mħaffrin taħt l-egħlieqi. Ftit 'il bogħod tiddandan kburija l-kappella qadima taċ-ċimiterju tar-ħaħal, magħrufa bħala **Tal-Virtut** (aktarx taħsira tad-dedika ufficċjali l-İll-Madonna tal-Virtū) jew **Taż-Żejt** minħabba leggenda dwar intervent mirakoluz tal-Madonna fil-

Wied taż-Żejt li jmiss maz-zuntier tagħha. Hawnhekk, mara twajba sabet nixxiegħha ta' żejt ħiereġ mill-blat waqt żmien il-ġħaks, iżda skond l-istess leggenda ż-żejt waqaf igelgel (u minnfloku beda jnixxi biss ilma) xi żmien wara minħabba l-ġħadab tal-Madonna għal xi nies rġħiba li bdew jimlew iz-żejt b'xejn mill-ġħajnej biex ibigħuh bi qiegħi. Din il-kappella tal-kampanja serviet bħala l-ewwel knisja parrokkjali malli l-Ġħarb infatam mir-Rabat fl-1679 bħala t-tieni parroċċa tal-kampanja (sena wara x-Xewkija, u għaxar snin qabel ix-Xagħra, in-Nadur, iż-Żebbug u Ta' Sannat li lkoll kellhom jistennew sa I-1688), u damet hekk sa ma nbniet knisja parrokkjali akbar fil-qalba tar-ħaħal wara I-1699. Billi l-knisja parrokkjali l-ġidha hija ddedikata liz-żjara tal-Madonna lil Santa Elizabett, il-vara ewlenja tal-festa għandha żewġ statwi u jsejħulha "Iż-Żewġ". Il-Wied tal-Ħriż u dak taż-Żejt jingħaqdu flimkien sewwasew fil-bennieni li semmejna, u minn hemm jibda wied twil li jibqa' nieżel minn taħt **It-Triq tat-Trux**. Din it-triq dejqa u twila tibda minn wara l-knisja tal-Ġħarb u tinfed f'genb dal-wied permezz **tat-Telgħa tal-Qird**. Għal fuq din-niżla wieqfa—jew telgħha, skond mnejn tkun gej—tittawwal l-art għolja ta' **San Katałd** fejn igħidu li fl-imġħoddi kien hemm kappella li illum m'għadhiex teżisti. Mal-ġenb l-ieħor tal-istess wied (li għadni s'issa ma nafx x'jgħid) jingħaqdu xejn inqas minn erba' widien oħra iqasar iżda kemmxjejn fondi, li jinżlu mill-artijiet għoljin **Ta' Lanza, II-Pirjolin, Ta' San Dimitri** (sewwasew madwar il-kappella li ġgib l-istess isem) u **Ta' Garrija**. Ir-raba' wieħed fosthom isibuh bħala **II-Wied ta' Garrija**; u tista' tgħid bi dritt u tisporġi **Ix-Xgħira**, qortin imtarraq taħt l-artijiet ta' San Katałd. It-tarf tax-Xgħira jingħaraf permezz **tal-Barumbara ta' Leksju** (barumbara qadima f'għamlha ta' torri żgħir, imsemmija għal sidha) u ezatt taħt din il-binja il-wied ewlieni "ta' bla isem" (biex ingħidlu hekk) jingħaqad mal-Wied ta' Sdieri biex flimkien jiffurmaw Wied il-Mielah. Dan imbagħad ikompli għaddej mal-Hotba ta' Kanġla (jew semplicelement **Ta' Kanġla**), għolja ġejkna u kollha mxaqqa li tinsab taħt ir-riħ ta' l-oħra Ta' Gurdan li digħi messejna magħħa. **II-Wied ta' Kanġla** jofroq 'il dawn iż-żewġ għoljet minn xulxin

qabel ma hu stess jingħaqad ma' Wied il-Mielaħ, l-istess bħalma aktar 'i isfel jagħmlu *Il-Wied tal-Qabar* u zewg widien oħra zgħar li jinżlu minn bejn l-artijiet *Taż-Żarb*, *Ta' Fħart* u *Ta' Pirnewnu* li ikoll jinsabu taħt Ta' Ĝurdan. Dwar Ta' Kangla, hemm dokumentata legġenda ta' swied il-qalb dwar tifel li miet bil-qatgħa wara li ra fatat go bir.

Egħluq

Bħas-soltu, f'dan l-artiklu ippruvajt ngħaddilkom xi tagħrif toponomastiku li għoġobhom jipprovduli n-nies li ltqajt magħhom matul għadd ta' żżarat u mixxjet f'dawn l-akkwati, u ninsġu ma' l-osservazzjonijiet personali fuq il-post u ma' xi informazzjoni oħra dwar l-ambjent lokali. U l-istess bħal fl-artiklu dwar id-Dwejra (ara l-ħarġa numru 30 ta' "L-Imnara"), din id-darba għenitni x-xorti li għandi l-qraba mill-Għarib, li magħhom qasamt uħud mill-esperjenzi matul żgħurit fis-sebghinijiet u t-tmeninijiet. Ippruvajt niġbor ukoll it-tagħrif imixerred li digà jidher f'pubblikazzjonijiet oħra kemm reċenti kif ukoll storici dwar suġġetti li b'xi mod jew ieħor għandhom x'jaqsmu ma' dawn l-inħawi, sabiex il-qarrej ikollu stampa kemm jista' jkun shiħa. Iżda hawnhekk inhoss li għall-korrettezza għandi nsemmi li digà jeżistu xi riċerki sistematici dwar it-toponomastika tax-xtut t'Għawdex, ewleniñ fosthom il-kitbiet interessanti ta' Dr. Joe Zammit-Ciantar li nizzilt fost ir-riferenzi. F'dal-każ, qgħadha lura milli noqgħod nidduppli l-listi dettaljati li digà ta-hu qabli, għax inkella tintilef id-distinżjoni bejn informazzjoni gdida (jew ġbir ta' dettalji mxerrdin) u ripetizzjoni kkuppjata ta' dak li digà ta-ntqal band'oħra. Għaldaqstant, kulfejn id-dettalji li nkludejt hawn digħi jidher f'dawk ir-riċerki toponomastiċi, dan għandu jittieħed bħala konferma indipendent ta' l-istess tagħrif, sakemm ma jingħad x-xort oħra f'dan l-artiklu nnifsu. L-istess igħodd għal-leġġendi li semmej t-fuq fuq, tant li f'dal-każ innutajt xi differenzi zgħar bejn il-verżjoni li naħbi jien u dik li tidher fil-pubblikazzjonijiet siewja ta' Rev. Dr. Joseph Bezzina. Dan narah bħala sinjal pozittiv, billi sa ċertu

punt jindika li t-tagħrif kulturali għadu ħaj u mhux qed ikampa biss f'għajnej waħda ta' informazzjoni akademika li jkollha toqqihod tgħaddi minn kittieb għall-ieħor. Nagħlaq billi nizzi ħajr lil kull min għoġbu jgħinni fil-ġbir ta' l-informazzjoni għal dan l-artiklu, fosthom ill Dr. Anton Buġeja.

9. Bezzina, John (1959). *Ix-Xtejtiet t'Għawdex*. The Gozo Year Book 1959. The Social Action Movement (Gozo).

10. Bezzina, Joseph (1991). *Forty legends from Gozo*. Gaulitana 9. Pubblikazzjonijiet Bugelli.

11. Bezzina, Joseph (1994). *Forty more legends from Gozo*. Gaulitana 13. Pubblikazzjonijiet Bugelli.

12. Bezzina, Joseph(?) (bla data). *Marsalforn: A Haven For Corsairs And Tourists*. Żebbuġ Local Council Official Website (<http://www.zebbuggozo.com/marsalforn.htm>), kif deher fit-22.09.2009.

13. Bugeja, Anton (2008). *Fr Emmanuel Magri and the Antiquities of Gozo*. Melita Historica Vol. XV No.1.

14. Busuttil, Roderick (bla data). *Kappelli Maltin: Il-Knisja ta' San Publju – Ta' Għammar, fl-Ğħarb – Ghawdex*. http://www.kappellimaltin.com/html/san_publju.html, kif deher fis-27.09.2009.

15. Brincat, Joe (bla data). *Kappelli Maltin: Il-Kappella ta' San Dimitri - L-Ğħarb, Ghawdex*. http://www.kappellimaltin.com/html/san_dimitri.html, kif deher fis-07.09.2009.

16. Cefai, George (2006). Intervista ma' l-iskultur Ronald Pisani. <http://www.bandasantamaria.net/library/intervisti/ronnie.php>, kif deher fit-08.09.2009.

17. Formosa, P. (1973). *A History of Għarb*. Teżi tal-B.A. (Università ta' Malta).

18. Gabriele, Salvatore (bla data). *Pantelleria: Guida Pratica dell'Isola*. Grafiche Reggiori.

19. Oil Exploration Directorate (1993): *Geological Map of the Maltese Islands (Sheet 2: Gozo and Comino) 1:25,000*. Oil Exploration Directorate (Office of the Prime Minister)

20. Pedley, Martyn; Hughes Clarke, Michael & Galea, Pauline (2002). *Limestone Isles in a Crystal Sea: The Geology of the Maltese Islands*. PEG Ltd.

Riferenzi

1. Abela, Gio. Francesco (1647). *Della Descrittione di Malta Isola nel Mare Siciliano con le sue Antichità ed Altre Notitie* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħha minn Midsea Books Ltd. (1984).
2. Agius de Soldanis, Giovanni Pietro Francesco (Sek. XVIII). *Il Gozo Antico e Moderno, Sacro e Profano*. Verżjoni maqluba għall-Malti minn Mons. Gużepp Farrugia (1936): *Għawdex bil-Ġraja Tiegħi*; Edizzjoni "facsimile" maħruġa mill-Fondazzjoni Belt Vittorja (1999).
3. Agius de Soldanis, Giovanni Pietro Francesco (Sek. XVIII). *Il Gozo Antico e Moderno, Sacro e Profano*. Traduzzjoni tal-verżjoni Maltija għall-Ingliz minn Dun Anthony Mercieca: *Gozo Ancient and Modern Religious and Profane*, maħruġa minnn Media Centre Publications (1999).
4. Agius de Soldanis, Giovanni Pietro Francesco (Sek. XVIII). *Il Gozo Antico e Moderno, Sacro e Profano*. Verżjoni originali bit-Taljan ikkwotata minn J. Zammit-Ciantar f'*The Placename of the Coast of Gozo (Malta)*.
5. Anonimu (bla data). *St. Mary Parish Zebbug, Gozo*. <http://www.zebbuggozo.com/st.maryparish/parish.htm>, kif deher fit-08.09.2009.
6. Aquilina, Joseph (1987). *Maltese-English Dictionary*. Midsea Books Ltd.
7. Attard, Anton F. (1991). *Mill-Hajja ta' l-Imgħodd: Tagħrif Folkloristiku minn Għawdex*.
8. Attard, Anton F. (1995). Kummentarju fil-programm televiżiv "Għawdex Illum", imxandar fuq TVM fit-03.08.1995.

21. Sammut-Tagliaferro, A. (1993). *The Coastal Fortifications of Gozo and Comino*. Midsea Publications.
22. Touring Club Italiano (1993). *Parco dell'Etna: Guida Turistica*. Ente parco dell'Etna.
23. Ministeru għal Għawdex (bla data). *Countryside: Ĝasri Valley* (<http://www.gozo.gov.mt/pages.aspx?page=179>), kif deher fit-08.09.2009.
24. Ministeru għal Għawdex (bla data). *Attractions: San Dimitri - Għarb* (<http://www.gozo.gov.mt/pages.aspx?page=937>), kif deher fit-08.09.2009.
25. Ministeru għal Għawdex (bla data). *Bliet u Rħula - Għarb*. (<http://www.gozo.gov.mt/pages.aspx?page=424>), kif deher fit-08.09.2009.
26. Ministeru għal Għawdex (bla data). *Attrazzjonijiet: Madonna tal-Patrociniu - Ĝasri* (<http://www.gozo.gov.mt/pages.aspx?page=532>), kif deher fit-30.09.2009.
- 27. Zammit-Ciantar, Joe 0. *Ornithological Toponyms in Gozo – Some Observations*.**
28. Zammit-Ciantar, Joe (2000). *The Placename of the Coast of Gozo (Malta)*.
29. Zammit-Ciantar, Joe (2001). *Surface and Underground Caves in Gozo*. The Sunday Times 05.08.2001: Gozo Supplement pp. V-VI
30. Zingarelli, Nicola (2003). *Vocabolario della Lingua Italiana*. Zanichelli Editore.
- Komunikazzjonijiet personali:**
1. Giġi Camilleri "tal-ġambo" (mill-Għarb), snin '90.
  2. Michael Camilleri "tal-ġambo" (mill-Għarb), snin '80-00.
  3. Salvu Camilleri "tal-ġambo" (mill-Għarb), snin '80-90.
4. Zolla Camilleri (mill-Għarb), snin '70-'80.
5. Ċisju Portelli (mill-Għarb), snin '80.
6. Godwin Vella (mir-Rabat t'Għawdex), 1997.
7. Gordon Grech (mir-Rabat t'Għawdex), 2000.
8. Vince Attard, jikkwota sajjieda mid-Dwejra, 2004.
9. Żeppi "ta' rahab" (nassab mill-Għarb). Il-Hotba tal-Qasam, 1996.
10. Barklor "Custò tal-padi" (mill-Għarb); id-Dwejra, 1998.
11. Rgħajja xiñha (anonima) f'Ta'Għammar, mat-triq għal Ta' Kangla, 1996.
12. Sajjied xiñ "tal-basli" (miż-Żebbug).
13. Ta' Tappina, 1987.
14. Sajjied xiñ "tal-bdot" (miż-Żebbug). Għar il-Qamħ, 1995.
15. Sajjied "ta' Patri Fidel" (miż-Żebbug). Il-ħdejdija, 1995.
16. Sajjied xiñ mill-Ĝħasri (anonimu). Għar il-Qamħ, 1993.
17. Beach cleaner (anonimu). Il-Qbajjar, 1991.
18. Sajjieda bil-qasba (anonimi). Ras ir-Reqqa (1995, 2003).
- 106. Xrobb I-Għażin/Xorb I-Għażin**
2. It-Taqtiegħha ta' Delimara (numru 71 fuq il-mappa) tidher magħquda mal-kumplament ta' Delimara, meta fil-fatt hija għżira ċkejkna mdawra għal kollox bil-baħar. Daqstant ieħor igħodd għat-Taqtiegħha l-Imgħarrqa (numru 72) li hija sikka li tibqa' ħierga 'i barra minnha.
3. Il-Ħażra (numru 27 fuq il-mappa) u It-Taqtiegħha ta' Xrobb I-Għażin (numru 108) bilkemm jidhru minħabba li huma ċari wisq. Dawn ukoll huma skollijiet imdawrin għal kolloxbi bil-baħar.

© Alex Camilleri

Korrezzjonijiet għall-mappa li dehret fil-ħarġa numru 32 (Il-Port ta' Marsaxlokk u madwaru)

Xtaqt niġbed l-attenzjoni għal xi żbalji żgħar fil-mapep fl-aħħar ħarġa ta' L-Imnara, li mid-dehra nqalghu waqt l-aħħar irtokki ta' qabel l-istampar:

1. In-numri 44 u 106 ma jidhrux fil-werrej, aktarx għax inqarsu bejn paġna u oħra. Dawn għandhom ikunu kif ġej:

44. Il-ħotba tal-Bies/Il-Bies/Tal-Bies